

GÜVENLİK İSTEMİNİN DIŞ POLİTİKA OLUŞUM SÜRECİNE ETKİSİ: ERMENİSTAN-İRAN İLİŞKİLERİNİN GÜVENLİKLEŞTİRME KURAMI BAĞLAMINDA ANLAMLANDIRILMASI

THE EFFECT OF SECURITY DEMANDS ON THE FORMATION OF FOREIGN POLICY: MAKING SENSE OF ARMENIA-IRAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF SECURITIZATION

Göktürk TÜYSÜZOĞLU*

ÖZET

Kopenhag Okulu, güvenliği sektörlere bölen ve toplumsal güvenlik istemi ile siyasal güvenlik arasındaki bağı açıkça ortaya koyan bir içerik sunmaktadır. Böylece güvenlik unsuru sosyal bir anlamlandırma çerçevesinde ele alınmaktadır. Toplumların yönlendirilmesi sürecinde söylem boyutuna çok büyük bir önem atfeden Kopenhag Okulu, ortaya koyduğu güvenlikleştirme kuramı çerçevesinde, toplumu ilgilendiren herhangi bir mesele, söylem ve aciliyet gibi kıstaslar bağlamında kolaylıkla güvenlik alanına çekilebileceğini kaydetmektedir. Bu çalışmada Ermenistan ile İran arasında gelişen müttefiklik ilişkisi Kopenhag Okulu'nun Güvenlikleştirme Kuramı çerçevesinde değerlendirilecektir. Nitekim Ermenistan, soykırım tezi üzerinden Türkiye'ye; Dağlık Karabağ meselesi aracılığıyla da Azerbaycan'a yönelik bir güvenlikleştirmeye gitmektedir. İran ise Azerbaycan ve Türkiye'yi kendi bölgesel etkinliği çerçevesinde güvenlikleştirmektedir. Ermenistan ile İran arasında gelişen ilişkileri, Kopenhag Okulu'nun toplum tabanlı güvenlik yaklaşımı ile değerlendirmek, gerginliğin psiko-sosyal yönünü ortaya koymak bakımından önemli olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Güvenlikleştirme, Ole Waeber, Barry Buzan, Güney Kafkasya, Dağlık Karabağ

ABSTRACT

The Copenhagen School of International Relations has initiated a content that fragmented security into segments and has also exposed the relation between the demand for social

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: gktrkt@gmail.com

security and the demand for political security. In this way, the security issue is dealt with via social interpretation. The Copenhagen School, which gives great attention to the discourse dimension in shaping the behaviours of societies, clarified that a societal problem can be corralled into the field of security through the gauges of discourse and urgency. This process is explained by the theory of securitization. In this study, the developing regional alliance between Armenia and Iran will be evaluated through the foresights of the theory of securitization. Thus Armenia securitizes the genocide discourse with Turkey and securitizes the problem of Nagorno-Karabakh with Azerbaijan. Iran has also securitized Azerbaijan and Turkey within the scope of its own regional efficiency. The relationship developing between Armenia and Iran can be evaluated by the Copenhagen School's society-oriented security approach. This evaluation will reveal the psychosocial aspect of the political tension.

Keywords: Securitization, Ole Waeber, Barry Buzan, South Caucasus, Nagorno Karabakh

Giriş

Güney Kafkasya, doğu-batı ve kuzey-güney yönlü enerji aktarım ağlarının inşası ile tarihi İpek Yolu'nun canlandırılması girişimlerinde çok önemli bir konuma sahiptir. Bu hususlar, başta AB, Rusya, Türkiye ve İran olmak üzere tüm küresel ve bölgesel aktörleri doğrudan etkileyebilecek sonuçlar doğurmaktadır. Milenyum sonrası dönemde toparlanarak “yakın çevre politikası” uyarınca eski SSCB topraklarını içeren Avrasya’da bölgesel bir hegemonya kurmayı arzulayan Rusya ile uluslararası sistemin şekillendirilmesinde en önemli rolü üstlenen ABD arasındaki sistemsel güç mücadelesi de Güney Kafkasya özelinde yankı bulmakta ve bölge devletlerinin birbirlerine yönelik yaklaşımlarını etkilemektedir.

Güvenlik istemi, dış politika oluşum sürecinde göz önünde bulundurulmuş önemli faktör olarak betimlenebilir. Bu istem daha çok askeri sorunlar ve devlet-merkezli yaklaşımlarla ele alınmıştır. Bu çalışmada, Ermenistan ile İran arasında gelişen müttefiklik ilişkisini değerlendirirken üzerinde duracağımız Kopenhag Okulu ise, sosyal inşacı yaklaşımın öngörülerinden faydalanarak güvenlik unsurunu sosyal bir anlamlandırma ekseninde ele almaktadır. Toplumsal güvenlik istemi ile siyasal güvenlik arasındaki ilişkinin üzerinde duran bu yaklaşım, genel itibarıyla devlet-merkezli ve askeri bağlamda ele alınan bu ittifakı, sosyal bir anlamlandırmaya tabii tuttuğu ve güvenlikçi dış politika söyleminin arkasındaki toplumsal dürtüleri değerlendirdiği için önemlidir.

Çalışma kapsamında öncelikle Güney Kafkasya’nın konjonktürel bölgesel görünümünden söz edilecektir. Daha sonra ise Kopenhag Okulu’nun güvenliğe ilişkin öngörülerini değerlendirilecektir. Son olarak ise, Ermenistan ile İran arasında gelişen ittifakın çatışmacı içeriği Kopenhag Okulu’nun betimlediği güvenlik yaklaşımı çerçevesinde ele alınarak çalışma sonlandırılacaktır.

Tarihsel ve Sistemsel Anlaşmazlıkların Kesiştiği Bölge: Güney Kafkasya

Coğrafi anlamda çok büyük bir toprak parçası olmamasına karşın, farklı etno-kültürel ve tarihsel ve sosyal gerçekliklere sahip olan Güney Kafkasya, bugün itibarıyla siyasal anlamda da farklılıkları ve anlaşmazlıkları içselleştirmiştir. Uzun yıllar SSCB'nin bir parçası olarak kapalı bir bölgesel görünüm arz etmiş olan bu bölge, Soğuk Savaş sonrası nitelik değiştirmiştir. Güney Kafkasya, Soğuk Savaş sonrası oluşan sistemsel dengeler açısından çok değerlidir.¹ Zira Karadeniz ve Hazar havzalarına ekonomik ve siyasal bir açılım yapmak isteyen ve çok kutupluluk eğiliminin güçlenmesi ile sistemsel hegemonyası tehdit altına giren ABD, müttefiki AB ile birlikte hareket ederek² Güney Kafkasya'yı kendi sistemsel anlayışı doğrultusunda dönüştürmek istemektedir. Güney Kafkasya, Rusya ve İran seçenekleri dışında, Avrupa'dan Asya'ya uzanan en kısa güzergâh konumundadır. Avro-Atlantik İttifakı'nın Rusya ve İran ile olan siyasal/bölgesel anlaşmazlıkları da dikkate alındığında, Türkiye'den Güney Kafkasya'ya uzanan koridorun uluslararası rekabet bağlamında ne denli önemli olduğu görülebilecektir. Bugün itibarıyla Rusya ve Çin gibi küresel aktörler ile İran gibi bölgesel aktörlerin Avro-Atlantik İttifakı'nın sistemsel değerlerine ve hegemonyasına eklenmiş uluslararası sistemin işleyişini çok kutuplu bir yapıya kavuşturmak istedikleri dikkate alındığında,³ Güney Kafkasya'nın sistemsel rolü açıkça görülebilir. Bölge bugün itibarıyla sistemsel bir fay hattının, kırılma noktasının tam üzerinde bulunmaktadır. Bu rekabet ve anlaşmazlık, bölgede yer alan ve bölgeyi çevreleyen ülkelerin dış politikalarını etkilemekte ve onların birbirlerine yönelik önyargılarını ve anlaşmazlıklarını da birer katalizör olarak kullanarak, Güney Kafkasya'yı çatışma yoğun bir bölge haline getirmektedir.

Güney Kafkasya'nın bu denli ön plana çıkmasını sağlayan en önemli faktörlerden biri de enerji unsurudur.⁴ Nitekim bölge, AB ekonomisi için çok önemli olan ve hem AB'nin hem de Türkiye'nin enerjide Rusya'ya olan bağımlılığını azaltacak petrol ve doğalgaz rezervlerine sahiptir. Güney Kafkasya, aynı zaman-

1 Svante Cornell, "NATO's Role in South Caucasus Regional Security", *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 3, No. 2, 2010, ss. 123-134.

2 Soğuk Savaş döneminde NATO eliyle kurgulanan sistemsel ittifaka atfen, ABD ve AB'nin günümüzde de genel itibarıyla süregelen ittifakına çalışma bağlamında "Avro-Atlantik İttifakı" kullanımıyla nitelirmede bulunulmuştur.

3 Umut Uzer, "21. Yüzyılda Tek Kutupluluk Tartışmaları", *Bilge Strateji*, Cilt: 5, Sayı: 8, Bahar 2013, ss. 69-93.

4 Jaroslaw Wisniewski, "EU Energy Diversification Policy and the Case of South Caucasus", *Political Perspectives*, Vol. 5, No. 2, 2011, ss. 58-79.

da Orta Asya/Hazar Havzası'nın petrol ve doğalgaz kaynaklarının Batı'ya ulaştırılması anlamında Rusya'ya alternatif bir rota sunmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı ve inşa edilmesi öngörülen TANAP projesi⁵ bu bağlamda önemlidir. AB ve Türkiye'yi enerji anlamında kendisine bağımlı tutmayı planlayan Rusya ise AB ve Türkiye'ye çeşitli siyasal ve ekonomik araçlarla baskı uygulamanın yanı sıra, Güney Kafkasya'daki devletleri de kendi yanına çekmeye çalışmakta ve gerektiği noktada onların aralarındaki tarihsel, etno-kültürel ve siyasal anlaşmazlıklardan yararlanmaya çalışmaktadır. Enerji paylaşım mücadelesi, bölgesel işbirliğini değil çatışmacı ilişkiler ağını beraberinde getirmektedir.

Güney Kafkasya, küçük bir bölge olmasına karşın etnik, dinsel, kültürel, sosyal ve tarihsel manada çok farklı gerçekliklere sahiptir. Bu farklılıklar bölge ülkelerindeki toplumsal ve siyasal algılara da yansımakta ve gerginliğin artmasına neden olmaktadır. SSCB döneminde ideoloji ile perdelenmiş otoriter yönetim kalıpları eliyle dondurulan ya da perde arkasına itilen bu farklılıklar, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle siyasal/bölgesel dengeleri etkiler hale gelmiştir. Etnik, dinsel ve kültürel farklılıklardan hareket eden gecikmiş bir ulusçuluğun tüm ayırıştırıcılığı ile Güney Kafkasya'yı sarmalaması iç savaş, işgal, katliam ve çözüm bekleyen donmuş çatışma bölgeleri gibi meseleleri bölgesel dengelere eklemiştir. Nitekim Gürcistan'da Güney Osetya ve Abhazya, hatta Acaristan gibi bölgeler üzerinden ifadesini bulan toplumsal/siyasal tepki dalgası, Gürcistan-Ermenistan ilişkileri'ne Cevaheti Sorunu üzerinden yansıtılmıştır.⁶ Ermenistan'ın, önemli bir Ermeni nüfusun yaşadığı Dağlık Karabağ Bölgesi'nde gerçekleştirdiği işgal ise, bahsettiğimiz tarihsel, etno-kültürel ve dinsel farklılıklar ekseninde ele alınması gereken ve Ermenistan-İran İttifakı çerçevesinde de değerlendireceğimiz bir husustur.

Güney Kafkasya'nın benimsemiş olduğu bu çatışma yoğun ilişkiler ağı genel olarak klasik teoriler eliyle değerlendirilmiştir. Bu çalışmada, klasik teorilerden farklı olarak sosyal inşacı kuramdan esinlenerek kuramsallaştırılmış toplum tabanlı bir güvenlik yaklaşımı olan Kopenhag Okulu'nun öngörülleri aracılığıyla Ermenistan ile İran arasındaki müttefiklik ilişkisini değerlendireceğiz.

5 Gulmira Rzayeva, Burcu Gültekin Punsman ve M. Mete Göknel, "Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı: TANAP Raporu", *Hazar Strateji Enstitüsü Enerji Araştırmaları Merkezi*, Kasım 2012.

6 Güner Özkan, "Gürcistan'da Yeni Yönetim, Etnik Ayrımcılık Bölgeler ve Güvenlik", M. Turgut Demirtepe (Der.) *Orta Asya & Kafkasya Güç Politikası*, (Ankara: USAK Yayınları, 2008), ss. 211-248.

Kopenhag Okulu ve Güvenlikleştirme Kavramı

Kopenhag Okulu, geleneksel ve genişletici güvenlik anlayışlarına⁷ bir tepki olarak doğmuştur. Barry Buzan, güvenliğe geleneksel/realist boyuttan yaklaşımları “oldukça geniş olduğu söylenebilecek bir askeri odağı sürdürmek isteyenler” olarak tanımlamıştır. Buzan, genişletici güvenlik yaklaşımını ise güvenliğe konu olan meselelerin çeşitliliğini arttırmak olarak görmektedir. Ona göre, Kopenhag Okulu’nun hedefi, güvenliğin kavramsallaştırıldığı alanın kapsamına ilişkin çok daha eleştirel ve sorgulayıcı bir yaklaşım sergilemektir.⁸ Kopenhag Okulu’na göre, güvenlik, devletlerin ve toplumların tehditlerden kurtulma arayışları ve rakip güçlere karşı bağımsız kimliklerini ve işlevsel bütünlüklerini koruyabilme yetenekleridir.⁹ Görüldüğü üzere, bu yaklaşım güvenliği yalnızca devlet odaklı olarak görmekten çıkarmakta, güvenlik analizine toplumu da eklemektedir.

Kopenhag Okulu’nun ortaya koyduğu analizin merkezinde güvenlikleştirme kuramı bulunmaktadır. Güvenlikleştirme, bir şeyin/konunun değerli olduğu bilinen ya da kabul edilen bir öznenin varlığına yönelik bir tehdit olarak anlamlandırılması ve bu anlamlandırmanın normal siyasi sürecin dışına taşınması ve istisnai tedbirler ile betimlenmesidir. Güvenlikleştirme yaklaşımı başarılı da olabilir, sınırlı bir başarı da gösterebilir ya da tamamıyla başarısız da olabilir.

Bir meselenin, toplumu yöneten ya da yönlendiren elitler tarafından güvenlik sorunu olarak ilan edilmesi, o meselenin güvenlikleştirilmesi ve normal siyasal işleyişin dışına taşınması anlamına gelir. Yani burada güvenlik nesnel bir durum olmaktan öte söz edimi çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Bir konunun toplumsal elitler ya da yöneticiler tarafından telaffuz edilerek güvenlikleştirilmesi, o konu-

7 Geleneksel güvenlik, realist kuramın öncülleri doğrultusunda güvenliği askeri ve siyasal güvenlik bağlamında ele almaktadır. Genişletici güvenlik ise, etnik meseleler, toplu göç, ekonomik güvenlik ve çevre güvenliği gibi meseleleri de güvenlik anlayışına entegre etmektedir. Böylece güvenlik kavramının ilgili olduğu tehdit yelpazesi genişletilmekte ve birçok konu ve mesele güvenliğin kapsamına dâhil olmaktadır. Genişletici güvenlik anlayışı devletten daha çok insani güvenliğine önem vermekte ve bireyin güvenliğini tehdit eden her türlü hususu güvenlik çalışmalarına içkin görmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Gencer Özcan, “Doksanlı Yıllarda Türkiye’nin Değişen Güvenlik Ortamı,” içinde Gencer Özcan ve Şule Kut (Der.), *En Uzun Onyıl: Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, (İstanbul: Buke Yayıncılık, 2000), Ss. 13-15.

8 Altan Aktaş, “Güvenlikleştirme Yaklaşımı ve Türkiye’nin Ulusal Güvenlik Anlayışındaki Dönüşüm”, *Sosyal Bilimler*, Cilt: 1, Sayı: 2, Temmuz 2011, ss. 7-47.

9 Atilla Sandıklı ve Bilgehan Emeklier, “Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm,” içinde Atilla Sandıklı (Der.), *Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri*, (İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2012), ss. 39-40.

nun toplumsal elitler ya da yönetim tarafından kendi çıkarlarına ve dünya görüşlerine uygun olarak güvenlikleştirilebileceğini yani toplumsal/siyasal anlamda meşrulaştırılabileceğini göstermektedir.¹⁰

Kopenhag Okulu, güvenliği yalnızca askeri güvenlik bağlamında ele almaz. Bu yaklaşıma göre güvenlik; askeri, ekonomik, siyasal, çevresel ve toplumsal olarak 5 ana sektör çerçevesinde değerlendirilir. Bu sektörleri analiz düzeyine eklemleyen isim ise Barry Buzan olmuştur. Güvenlik sektörleri, o sektörün tüm birimleri arasındaki etkileşim ve ilişkinin belirli bir boyutunu vurgulayan hususlar olarak değerlendirilir. Yani, esasında bu sektörler var olmamakta ancak analiz düzeyinde kolaylık sağladığı için ortaya konmuş birer araç olarak ifade edilmektedir.¹¹ Buzan, bu sektörlerin birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmemesi gerektiğini ve bu sektörlerin içsel olarak birbirleriyle bağlantılı ve birbirlerini tetikleyen süreçler olarak görülmesi gerektiğini kaydetmektedir.

Güvenlikleştirimin olumlu bir değer olarak yüceltilmesi, güvenlikleştirmenin doğasını ve arkasında hangi faktörlerin bulunduğunu analiz etmeyi de imkânsız hale getirmektedir. Bu bağlamda, güvenliğin olumlu ve toplum için gerekli olduğu anlayışından uzaklaşılması gerektiği hususu Kopenhag Okulu'nun ortaya koyduğu bir gerekliliktir.¹² Tam da bu noktada, söylem boyutuna çok büyük bir önem atfedildiğini görüyoruz. Bu yaklaşıma göre, sözcükler, kavramlar ve hatta topluma hâkim olan dil nesnel anlamda hiçbir anlam taşımamaktadır. Zira tüm bu unsurlar, insanların onlara yükledikleri içerik bağlamında anlamlandırılmaktadır. Güvenlik kelimesinin anlamı ve içeriği de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Kopenhag Okulu, “güvenlik her zaman iyidir ve gereklidir” şeklindeki anlayışın güvenlikçi politikaların meşrulaştırılmasında önemli bir rol oynadığını ifade etmektedir. Aslında, güvenliğin her zaman iyi ve gerekli olduğunu düşünmektense, sorunların güvenlik alanının dışına taşınması ve normal siyasetin bir parçası haline getirilmesi gerekir. Yani güvenliksizleştirme (desecuritization) anlayışı toplumsal/siyasal arenaya hâkim kılınmalıdır.¹³

Güvenlikleştirme faktörünün etkin olarak yapılandırılabilmesi için gerekli olan bazı yapısal hususlar bulunmaktadır. Öncelikle, güvenliğe yönelik tehditler

10 Ole Wæver, “Securitization and Desecuritization,” R.D. Lipschutz, (Der.), *On Security*, (New York: Columbia University Press, 1995), ss. 46-86.

11 Barry Buzan, *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*, (Brighton: Harvester Wheatsheaf Publishing, 1983).

12 Barry Buzan, Ole Wæver, Jaap De Wilde, *Security: A New Framework For Analysis*, (Londra: Lynne Rienner Publishers, 1998), ss. 23-25.

13 Altan Aktaş, “Güvenlikleştirme Yaklaşımı ve Türkiye'nin Ulusal Güvenlik Anlayışındaki Dönüşüm”, ss. 12-20.

öznelerin bilgisi dışında var olamazlar ve güvenlik sorunları ancak biz “bildiğimiz” ya da “istediğimiz” takdirde ortaya çıkabilirler. Bu noktada özneler arası iletişim son derece önemlidir ve bu iletişim ancak “söylem” düzeyinde etkin olarak yapılandırılabilir.¹⁴ Özneler arası geçirgenliği yapılandıran söylem ne kadar etkili kullanılırsa, bir meselenin öncelikle siyasetin gündemine gelmesi daha sonra da güvenlikleştirilmesi o kadar kolay olmaktadır. Güvenlikleştirme, objektif temeller üzerine değil subjektif ve özneler arası iletişime dayalı olarak inşa edilir. Nitekim güvenlik kelimesinin toplum üzerinde yarattığı otorite ve meşruiyet, mümkün olmayacak şeyleri dahi mümkün kılmaktadır.¹⁵

Güvenlikleştirme anlayışının üzerinden yürütüldüğü hususları ele aldığımız zaman öncelikle karşılaştığımız unsur başvuru nesnesi/nesneleri olmaktadır. Başvuru nesnesi, varlığının tehlike altında olduğu belirtilen ve bu nedenle korunması gereken varlıklardır. Toprak, egemenlik, vatan bu tarz nesnelere örnek olarak gösterilebilir. Bu çerçevede karşımıza çıkan ikincil husus ise güvenlikleştirici aktörlerdir. Bunlar, daha önce de açıklamaya çalıştığımız gibi, başvuru nesnesinin varlığının tehdit edildiğini belirterek güvenlikleştirmeye girişen aktörlerdir. Toplumsal elitler, devlet adamları, bürokrasi, siyasetçiler, baskı grupları bu aktörler arasında sayılmalıdır. İşlevsel aktörler ise, güvenlikleştirme eyleminin üçüncü önemli bileşenidir. Bunlar, güvenlikleştirmeye konu olan sektörün işleyişini doğrudan/dolaylı olarak etkileyen aktörlerdir. Örneğin, ticaret ile ilgili bir hususun güvenlikleştirilmesinden dolayı/doğrudan etkilenebilecek şirketler bu çerçevede ele alınmalıdır. Bu aktörler, güvenlikleştircileri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışırlar. Güvenlikleştirme yaklaşımının bünyesinde barındırdığı en önemli hususlardan biri de alımlayıcı kitle olarak görülür. Güvenlikleştirme yaklaşımının özünü oluşturan söylemin yöneltildiği kitle, yani toplumun geniş kesimleri, olarak bilinen bu unsur göstereceği tepki çerçevesinde güvenlikleştirmenin başarıya ulaşmasını sağlayan en önemli aktördür.¹⁶

Ole Waever’e göre güvenlikleştirme, devlet seçkinlerinin ve topluma yön veren aktörlerin bilinçli olarak yaptığı bir tercihtir.¹⁷ Yani güvenlikleştirme kuramı seçkinler tarafından belli amaçlara ulaşabilmek, belli değerleri, ideolojileri meşru kılabilmek ve uygulanmak istenen politikaları topluma kabul ettirebilmek

14 Hans Günter Brauch, “Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 5, Sayı: 18, Yaz 2008, ss. 1-47.

15 Pınar Bilgin, “Güvenlik Çalışmalarında Yeni Açılımlar: Yeni Güvenlik Çalışmaları”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 14, Ocak 2010, ss. 83.

16 Altan Aktaş, “Güvenlikleştirme Yaklaşımı ve Türkiye’nin Ulusal Güvenlik Anlayışındaki Dönüşüm”, ss. 15-16.

17 Michael C. Williams, “Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics”, *International Studies Quarterly*, Vol. 47, No. 4, 2003, ss. 511-531.

için kullanılır. Güvenlikleştirmenin bütünleştirici ve meşrulaştırıcı doğası hükümetler, siyasal iktidarlar ve topluma yön vermek isteyen elitlere kolaylık sağlamaktadır. Medya, eğitim, siyasal partiler, sivil toplum kuruluşları, ideolojiler, doktrinler ve din gibi iletişimsel yönü ağır basan ve kapsayıcı bir etkinliğe sahip araçlar/hususlar da topluma yön vermek isteyen aktörler tarafından birer güvenlikleştirme aracı olarak kullanılmaktadır.¹⁸

Ole Waeber, Buzan'ın güvenlik ile ilgili sektörel analizi ekseninde en büyük önemi toplumsal güvenliğe atfetmiştir. Waeber, toplumsal güvenliği, bir kimliğin algılanan bir başka kimliğe karşı savunulması olarak ifade etmektedir. Onlar-biz ayrımı çerçevesinde inşa edilmiş olan bu güvenlikleştirme, devlet ötesi bir mahiyete sahiptir. Nitekim toplumsal güvenlik ile siyasal güvenlik birbiriyle ilintili olmasının karşın aralarında önemli bir farklılık vardır. Zira siyasal güvenlik devletlerin kurumsal istikrarı ve ideolojik ya da yönetsel meşruiyeti ile ilgiliyken, toplumsal güvenlik bir kimliğin algılanan bir tehdide karşı savunulması anlamına gelmektedir. Devletlerin sınırları ile toplumların sınırlarının birbiriyle uyuşmadığı birçok örnek bulunmaktadır. Toplumların güvenliğinin ön plana alınması ve incelenmesi gerektiğini ortaya koyan en önemli ölçüt budur. Zira yalnızca devlet güvenliğini ele almak, devletsiz halkların ve azınlıkların kimlik tabanlı ve güvenlik boyutuna haiz istemlerini baskılamak ya da bir tehdit olarak algılamakla da sonuçlanabilmektedir.¹⁹ Güvenlik, devletlerin ve toplumların tehditlerden kurtulma arayışı, rakip ya da düşman güçlere karşı kimliklerini ve grup bütünlüklerini koruma yetenekleri ya da kapasiteleri olarak tanımlandığına göre,²⁰ toplumsal kimlikler, hükümet ya da siyasal iktidar ile alakalı siyasi kurumlardan ve onların güvenliğinden farklıdır, ancak onlarla bağlantısı da vardır.

Waeber'e göre, herhangi bir topluluk bir gelişmeyi kendi varlığına yönelmiş bir tehdit olarak algılasa toplumsal güvensizlik oluşur ve devletten bağımsız kimlik tabanlı bir güvenlikleştirme gerçekleştirilir. Bu topluluğu, devlet güvenliğinden ayrı bir güvenlikleştirme ile karşı karşıya bırakan hususlar ise genel olarak etnik ve/veya dinsel farklılıktır.²¹

18 Nebi Miş, "Güvenlikleştirme Teorisi ve Siyasal Olanın Güvenlikleştirilmesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2011, ss. 345-381.

19 Ole Waeber, "Toplumsal Güvenliğin Değişen Evrimi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 5, Sayı: 18, Yaz 2008, s. 154.

20 Barry Buzan, "New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century", *International Relations*, Vol. 67, No. 3, 1991, ss. 431-451.

21 Ole Waeber, "Toplumsal Güvenliğin Değişen Evrimi", s. 155.

Göç ile yatay ve dikey rekabet unsurları, Ole Waever'in toplumsal güvenliğe tehdit olarak gördüğü en önemli meseleler olarak ortaya çıkmaktadır. Göç önemlidir, zira bir bölgeye göç ile gelen bir halk, sahip olduğu nüfus ekseninde, zaman içerisinde siyasal ve ekonomik kontrolü ele alabilir. Çinlilerin Tibet'te ve Rusların Baltık Cumhuriyetleri'nden Letonya ve Estonya'daki varlığı buna bir örnektir. Yatay rekabet durumunda ise, coğrafi ve siyasal etkinliği giderek artan bir toplumun etkinliğinin genişlemesi ve kendi dil ve kültür unsurları ile diğerlerini etkilemeye başlaması söz konusudur. Küreselleşmeye dayalı olarak Amerikan yaşam tarzının yaygınlaşması bu durumun en açık örneğidir. Dikey rekabet ise bir bölgede yaşayan belli bir grubun bir bölgesel bütünleşme projesi (AB gibi) ya da ayrılıkçı bir proje sonucu eski kimliğini tamamen terk etmesi ve daha geniş (AB vatandaşlığı gibi) ya da dar kapsamlı (Bosnalı Sırp, Katalan, Kürt, vb.) kimlikleri benimsemesidir.²² Bu tehditlerin her biri ayrı değerlendirilebileceği gibi hepsi birleştirilerek de kullanılabilir. Tabii burada siyasal bir amaç söz konusudur.

Belli bir toplum, içerisinde yaşadığı devletin kendi nüfusunu homojenize etme hedefini gördüğü için de güvenlikleştirme unsuruna başvurabilir. Yugoslavya'nın dağılması sonrası Balkanlar genelinde görülen zorunlu göçler ve etnik temizlik operasyonları, devletlerin homojen nüfus istemi ile güvenlikleştirilen ulusal kimliklerin savaşımının bir parçası olarak ortaya çıkmıştır.

Belli bir toplumun doğurganlık oranının düşmesine karşın başka bir toplumsal grubun nüfus artış oranının hızlanması da, doğurganlık oranı düşen toplumsal grubun güvenlikleştirmeye başvurmasını beraberinde getirebilir.²³ Doğurganlık oranı artan toplumsal grup, ülke içerisinde azınlık konumundaysa hâkim grubun kontrolünde olan devletin/siyasal iktidarın zorunlu göç baskısı ya da o grubun nüfus artışını durdurmayı amaçlayan politikalarıyla da karşılaşabilir. Bu da azınlık grubu için bir güvenlikleştirme nedeni haline gelmektedir.

Güvenlik eyleminin toplum odaklı değil de din odaklı olarak harekete geçirilmesi, ulusal kimlik odaklı olarak hareket etmeyi arzulamayan kesimleri de güvenlikleştirme sürecine dâhil etmek konusunda oldukça işlevseldir. Bu noktadan sonra inanç ya da din, kimliğe referansla kullanılmaktadır. Yugoslavya'nın dağılması sonrası Balkanlar'da görüldüğü üzere, insanlar inanç temelli çatışmalar ne-

22 A.g.e., ss. 158-159.

23 Ole Waever, "Toplumsal Güvenliğin Değişen Evrimi", s. 159.

deniyle değil, inancın farklı toplumsal kimlikleri belirlemede bir araç görevini görmesi sayesinde göçe zorlanmış ya da katledilmişlerdir.²⁴

Barry Buzan ve Ole Waever'in güvenlikleştirme kuramına eklemledikleri en önemli güvenlik unsurlarından biri de bölgesel güvenlik kompleksi (regional security complex) kavramıdır.²⁵ Bölgesel güvenlik kompleksi anlayışına göre, bir bölgedeki her aktörün güvenliği, o bölgedeki diğer aktörlerin güvenliği ile yakından ilgilidir. Bu işleyiş doğrultusunda güç dengesi, kutuplaşma ve ittifak arayışları gibi hususlar bölge bazında anlamlandırılabilir. Güvenlik kompleksinin oluşumu noktasında beliren en önemli unsur, devletlerin/aktörlerin ortak bir tehdit unsurunda birleşmeleridir. Nitekim tehdit unsuru, devletlerarasında karşılıklı bağımlılık ilişkisinin oluşumuna hizmet edecektir. Tarihse dostluk-düşmanlık ilişkileri, çatışmalar, ihtiyaçların paralelliği ve ortak düşman gibi faktörler güvenlik kompleksinin şekillenmesinde kurucu bir rol oynar. Güvenlikleştirme kuramına göre, bir devlet, birden fazla sayıda güvenlik kompleksi içerisinde yer alabilir. Zira küreselleşmenin artan hızına koşut olarak devletlerin güvenlik ihtiyaçları da artmış ve çeşitlilik göstermeye başlamıştır.

Ermenistan-İran İlişkileri'nin Güvenlikleştirme Kuramı Bağlamında Değerlendirilmesi

Ermenistan, daha bağımsızlığını ilan etmeden önce Dağlık Karabağ odaklı bir askeri mücadeleyi başlatmıştır. Bu mesele halen çözülememiş olduğu için de özellikle ordu, Dağlık Karabağ kökenli politikacılar²⁶ ve ideolojik anlamda çatışmayı her daim meşru gören Taşnak gibi milliyetçi parti/örgütler arasındaki siyasal ittifakın sürekliliği de sağlanmaktadır. Diaspora Ermenileri de, kendilerini Ermeni kimliğine bağlayan tek unsur olarak gördükleri soykırım söylemini

24 Carsten Bagge Laustsen ve Ole Waever, "In Defence of Religion: Sacred Referent Objects For Securitization", *Millennium Journal of International Studies*, Vol. 29, No. 3, December 2000, ss. 705-739.

25 Björn Hettne, "Teori ve Pratikte Güvenliğin Bölgeselleşmesi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 5, Sayı: 18, Yaz 2008, ss. 90-96.

26 Ermenistan'ın ikinci cumhurbaşkanı olan Robert Koçaryan, 1994-1997 yılları arasında işgal altındaki Dağlık Karabağ bölgesinde başkanlık koltuğunda oturmuştur. Koçaryan, Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözülmesi gerektiği yönünde irade beyanında bulunan Levon Ter Petrosyan'ın istifaya zorlanması sonucu, 1998 yılında Ermenistan Devlet Başkanlığı koltuğuna oturmuştur. Mevcut cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan da Dağlık Karabağlı bir politikacıdır. Daha fazla bilgi için bkz. "Profile: Serzh Sargsyan, a Reluctant Reformer", *Caucasus Elections Watch*, 28 January 2013, (<http://electionswatch.org/2013/01/28/profile-serzh-sargsyan-a-reluctant-reformer/>).

sürekli canlı tutarak,²⁷ Ermenistan’da siyasete egemen olan bu ittifaka diplomatik ve ekonomik destekte bulunmaktadır. İran’daki yönetim de Şii İslam inancını temsil ettiğini ifade eden din adamlarının kontrolünde teşkilatlanmıştır. Yönetim, din adamlarının oluşturduğu Danışma Meclisi, İran Ordusu, Devrim Muhafızları ve Besic Milisleri tarafından ideolojik bir kontrol altında tutulmakta ve her türlü toplumsal/siyasal değişim talebi, ya daha ortaya çıkmadan engellenmekte ya da zor kullanılarak bastırılmaktadır.²⁸ 2009 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimi esnasında, mevcut yönetsel/ideolojik yapılanmaya eleştiriler getiren Yeşil Hareket’in liderleri ve destekçilerinin karşı karşıya kaldığı tutum, bu ülkede toplum tabanlı bir siyasal değişim isteminin dillendirilmesinin dahi ne denli zor olduğunu kanıtlamaktadır.²⁹ Buzan’ın güvenliği realist boyuttan ele alanların mevcut askeri odağı sürdürmek isteyenler olduğu şeklinde yaptığı tanımlama, görüldüğü üzere, hem Ermenistan’a hem de İran’a oldukça uygun düşmektedir. Bu tarz, otoriter ve değişime kapalı yönetimlerin birbirleriyle ittifak girişiminde bulunmaları ve çıkarlarının uyumlaşması da normal bir durum olarak görülebilir.

Kopenhag Okulu’nun güvenliğe ilişkin yaklaşımının merkezinde yer alan güvenlikleştirme hususu, hem Ermenistan’ın hem de İran’ın mevcut siyasal sistemlerini ve görünümelerini açıklama noktasında değerli bir katkı sunmaktadır. Nitekim Ermenistan’ı yönetenler, Ermeni ulusal kimliğinin ve Ermenistan topraklarının Türkiye ve Azerbaycan tarafından tehdit edildiğini ileri sürmektedirler. Onlara göre, Ermeni ulusal kimliğini savunabilmek için askeri güvenliği ön plana alan ve hiçbir şekilde taviz vermeyen bir tutum sergilenmesi gerekmektedir. Dağlık Karabağ’da her iki tarafı da tatmin edecek bir çözüm bulunabilmesi, Ermenistan’ın bu bölgeyi kendi toplumsal kimliklenme sürecinin bir parçası olarak güvenliklestirmesi ve kendi siyasal güvenliğini Dağlık Karabağ’ın güvenliği ile eşleştirmesi nedeniyle mümkün olmamaktadır. Aynı durum, Ermenistan’ın soykırım odaklı dış politika yaklaşımı için de söz konusudur. Ermeni toplumu, 1915’te yaşanan olayları “soykırım” olarak adlandırmaktadır. Soykırım söylemi, Ermeni ulusal kimliğini oluşturan ve nesilleri birbirine bağlayan toplumsal bir güvenliklestirmeye maruz bırakılmış ve tüm dünya üzerinde yaşayan Ermeniler, soykırım unsuru üzerinden birleştirilmiştir. Ermeni ulusal kimliğinin uluslararası

27 M. Çağatay Okutan, “1915 Ermeni Tehciri’ne Kavramsal Bir Yaklaşım”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 29, 2003, ss. 79-90.

28 Abdullah Yegin, “İran Siyasetini Anlama Kılavuzu”, *SETA*, Rapor No. 25, Haziran 2013, ss. 47-69.

29 Shaul Bakhash, “Iran’s Pivotal Presidential Election”, *Wilson Center Middle East Program*, Viewpoints No. 18, January 2013, ss. 4-5.

arenadaki temsilcisi olan Ermenistan ise, toplumsal güvenlikleştirmeyi siyasal alana taşımakta ve Ermenistan hükümeti, kendi toplumsal/siyasal meşruiyetini bu yolla sağlamaktadır.

İran'daki durum da Ermenistan'a benzemektedir. İslam Devrimi sonrası Velayet-i Fakih ile din adamlarının vesayetinde otoriter bir siyasal yapı yaratılmış olan İran, toplumdan gelebilecek itirazların önlenmesi ve yönetsel devamlılığın sağlanabilmesi amacıyla, Şii İslam inancının, İranlı kimliğinin en önemli yapı taşı olarak güvenlikleştirildiği bir toplumsal/siyasal kurgu oluşumuna tanıklık etmiştir. Güvenlikleştirmeyi etnik/ulusal kimlik tabanlı olmaktan daha çok din/mezhep temelinde teşkilatlandıran İran, kendisini aynı zamanda Şiiilerin siyasal önderi olarak yansıtmış ve İran toplumuna da bahsedilen bu önderliğin yükünü çekme, yani mevcut siyasal yapıyı koruma ödevini yüklemiştir. Devrim Muhafızları ve Besic Milisleri, İran'da İslam Devrimi ile yaratılan yapıyı, halk merkezli bir meşrulaştırmaya/güvenikleştirmeye tabi tutma girişiminin bir parçası olarak görülmelidir. Nitekim her iki oluşum da üzerine oturduğu taban itibarıyla “sivil”dir.³⁰ İran yönetimi, ABD'ye yönelttiği “büyük şeytan” söylemi/adlandırması³¹ aracılığıyla kendi toplumuna İran'ın “şeytan ve müttefiklerine karşı” mücadele verdiği imajını kabul ettirmek istemekte ve böylece tüm İranlıların, yönetim ile birlikte hareket etmesi gerektiği ön kabulünü yaratmaya çalışmaktadır.

Ermenistan'da hâkim siyasal kültür, Ermeni milliyetçiliği ve tarihsel Ermenistan topraklarına yapılan vurgu üzerinden ifadesini bulmaktadır. Ermeni işgali altında bulunan Dağlık Karabağ kökenli siyasetçiler/devlet adamları, askerler ve diaspora Ermenilerinin ortaklığında kurumsallaşmış olan iktidar,³² gerek kendi siyasal varlığını/liderliğini sürdürebilmek, gerekse de kendi dünya görüşlerini Ermeni toplumuna kabul ettirebilmek için, Dağlık Karabağ ve soykırım gibi, Ermeni kimliğine dair unsurları kullanmakta ve böylece toplumsal/siyasal meşruiyetinin devamlılığını sağlamaktadır.

İran Yönetimi ise, İran'ın, Şiiilerin en önemli siyasal varlığı ve lideri olduğunu kaydetmekte ve gerek Sünniler gerekse de “şeytan” olarak dinsel bir an-

30 Bayram Sinkaya, “Devrimci Ordu ve Siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu Örneği”, *Orta Doğu Etütleri*, Cilt: 3, Sayı: 1, Temmuz 2011, ss. 123-155.

31 Mohammad A. Tabaar, “The Beloved Great Satan: The Portrayal of the US in the Iranian Media Since 9/11”, *Crossroads*, Vol. 6, No. 1, 2006, ss. 20-45.

32 Vartan Jaloyan, “Ermenistan'daki Yeni Siyasi Özneler ve 1 Mart Olayları”, *Red Thread*, No. 1, 2009.

lamlandırmaya konu ettikleri dış aktörlerin İran'a düşman oldukları tezi üzerinden, İslam Devrimi'ni ve mevcut iktidarı güvenlikleştirmektedir.³³ Böylece din adamları ve asker-sivil bürokrasi üzerinden kurgulanmış olan vesayet rejiminin devamlılığı sağlanmakta ve muhalif hareketler, toplumda büyük bir etkisi olan "dini söylemler kullanılarak" bastırılabilir. ³⁴

Barry Buzan'ın güvenliği 5 ana sektör üzerinden ele alan yaklaşımı ekseninde, güvenlik sektörleri bazında kısa bir değerlendirme yaparsak Ermenistan ile İran'ın birbirlerine yakınlaşmasının anlamlı olduğunu görebiliriz. Askeri güvenlik bağlamında ele alındığında, Ermenistan'ın, Azerbaycan ve Türkiye'den tehdit algıladığını ve güvenliğini Rusya'nın yardımına endekslediğini görüyoruz.³⁴ Ne var ki, Ermenistan ile Rusya sınırdaş ülkeler değildir ve son dönemde Ermenistan içerisinde, Rusya'ya askeri ve ekonomik bağımlılığı dengeleyebilme yönünde bir irade de belirmiştir. Türkiye ile Azerbaycan'ın, Gürcistan'ı da aralarına alarak³⁵ Güney Kafkasya özelinde geliştirdikleri işbirliğinin askeri boyutunun da olması, Ermenistan'ı, Rusya'nın dışında bir başka bölgesel aktör ile askeri işbirliğine itmiştir. Bu aktör de İran'dır. Rusya, Ermenistan'ın İran ile geliştirmek istediği askeri işbirliğinden hoşnutsuz değildir. Nitekim Rusya, Türkiye'nin liderliğinde ve Avro-Atlantik İttifakı'nın desteğinde Azerbaycan ile Gürcistan'ı da içerisine alan Güney Kafkasya odaklı bölgesel ittifakı dengeleyebilmek için İran'ın desteğini de almak istemiştir. İran da Ermenistan ile askeri işbirliğini geliştirmeye olumlu yaklaşmaktadır. Azerbaycan'ın Türkiye ile giriştiği askeri işbirliğinin yanı sıra, son dönemde İsrail ile olan askeri işbirliğinin de gündeme gelmesi,³⁶ Türkiye ile bölgesel rekabet içerisinde olan ve İsrail'den kendisine yönelik tehdit algılayan İran'ı, Ermenistan ile askeri işbirliği yönünde istekli hale getirmektedir. Rusya'nın bu işbirliğine sıcak yaklaşması da İran'ı rahatlatmaktadır. Ekonomik güvenlik çerçevesinde ele alındığında da benzer bir durum söz konusudur. Ermenistan, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan işbirliği ekseninde geliştirilen doğu-batı yönlü enerji aktarım projeleri ile ticaret ve

33 Kayhan Barzegar, "Iran and the Shiite Crescent: Myths and Realities", *The Brown Journal of International Affairs*, Vol. 15, No. 1, 2008, ss. 87-99.

34 Gaidz Minassian, "Armenia, A Russian Outpost in the Caucasus?", *IFRI*, Russia/NIS Center, No. 27, February 2008.

35 Türk ordusunun Gürcistan ordusuna silah ve eğitim desteği verdiği bilinmektedir. Daha fazlası için bkz. Zeyno Baran, "Turkey and the Caucasus", İdris Bal (Ed.) *Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Era*, (Florida: Brown Walker Press, 2004), ss. 279-280.

36 Shamkhal Abilov, "The Azerbaijan-Israel Relations: A Non-Diplomatic, But Strategic Partnership", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Cilt: 4, Sayı: 8, 2009, ss. 138-156.

ulaştırma güzergâhından izole olduğu için ekonomik anlamda bölgesel bir yalnızlık içerisinde. Öyle ki, Ermenistan, enerji kaynakları ve ticari/ekonomik anlamda neredeyse tamamen Rusya'ya bağımlıdır ve bu bağlantıyı Rusya'nın sorun yaşadığı Gürcistan üzerinden kurabilmektedir. 2008 Ağustos'unda yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı esnasında, bu bağlantının kısa bir süre kesilmesi, Ermenistan'a bu yöndeki seçenekleri çoğaltması gerektiğini göstermiştir.³⁷ İran, bu bağlamda ön plana çıkmıştır. Nitekim İran, gerek enerji kaynakları açısından zengin oluşu, gerekse de ekonomik/ticari olanakları ile Ermenistan'a yardımcı olabilecek bir aktördür. Bunun yanı sıra İran ile Azerbaycan, Hazar Denizi'ndeki petrol ve doğalgaz yataklarının paylaşımı noktasında da büyük bir anlaşmazlık yaşamaktadırlar.³⁸ Bu nedenle Ermenistan'ın ekonomik işbirliği arayışı, İran'ın ambargoyu hafifletebilmesi ve enerji, ulaştırma projeleri ile bölgesel etkinliğini arttırabilmesini beraberinde getirebilecektir.³⁹ Buzan'ın vurguladığı toplumsal ve siyasal güvenlikleştirme ise, daha önce de kaydettiğimiz gibi etnik/ulusal kimlik, din/mezhep gibi toplumsal meşruiyet araçları kullanılarak ve Ermenistan odağında Türkiye ve Azerbaycan; İran açısından ise Azerbaycan, Türkiye, İsrail ve ABD tehdidi öngörülerek gerçekleştirilmektedir.

Ermenistan'ın etnik, İran'ın da dinsel/mezhepsel ayrımlar üzerinden kurguladığı güvenlikleştirmeyi sürekli olarak gündemde tutması, bu ülkelerin yaşadığı sosyo-kültürel, ekonomik ve hayat tarzları ile ilgili hoşnutsuzlukların, yani günlük hayata dair toplumsal meselelerin siyasetin konusu olmasını engelliyor ya da ikinci plana itmektedir. Güvenliğin her daim istenen ve korunması gereken bir algı olarak toplum bilincine yerleştirilmiş olması, mevcut yönetimlerin etnik/dini hususlar gibi kimliğe ilişkin hususları güvenlik alanının merkezine çekmesi nedeniyle, bu yönetimlerin devamlılığını sağlamaktadır. Yani, güvenlik

37 Emil Sanamyan, "Wikileaks: Armenia Faced Georgia's Hostility During Its 2008 War with Russia", *The Armenian Reporter*, 30 November 2010, (<http://www.reporter.am/go/article/2010-11-30-wikileaks-armenia-faced-georgia-s--hostility--during-its-2008-war-with-russia->).

38 Süleyman Sırı Terzioğlu, "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Cilt: 3, Sayı: 5, 2008, ss. 26-45.

39 İran ile Ermenistan arasında 2009 yılında imzalanan ve çeşitli ortak ekonomik girişimlerin başlatılmasının yanı sıra, Aras Nehri üzerine hidroelektrik santrali yapılması, Ermenistan-İran sınırındaki enerji altyapısının modernize edilmesi, İran'dan Ermenistan'a uzanacak bir petrol boru hattı inşa edilmesi ile iki ülke arasında 470 kilometre uzunluğunda bir demiryolu inşa edilmesini öngören antlaşma ekonomik işbirliği anlamında çok önemlidir. Bu antlaşmaya paralel olarak Ermenistan ile İran arasında serbest ticaret antlaşması imzalanması yönündeki görüşmeler de sürmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Claude Moniquet ve William Racimora, "The Armenia-Iran Relationship: Strategic Implication For Security in the South Caucasus Region", *European Strategic Intelligence & Security Center*, 17 January 2013, ss. 7-8.

terimine yönelik toplumsal ön kabul, otoriter ya da meşru olamayacak yönetimlerin devamlılığını dahi sağlayabilmektedir. Ermenistan’da, 2008’de düzenlenen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Levon Ter Petrosyan liderliğindeki muhalefetin düştüğü durum⁴⁰ ile İran’da 2009 yılında düzenlenen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde toplumsal/siyasal değişim yanlısı Yeşil Hareket’in bastırılması bu duruma verilebilecek güzel birer örnektir.

Güvenlikleştirme yaklaşımının öznelere arası bir süreç çerçevesinde söylem bazında yürütüldüğünü biliyoruz. Bu çerçevede, Ermenistan’da iktidarın kullandığı başvuru nesneleri, tarihsel Ermenistan toprakları içerisinde görülen Dağlık Karabağ’ın güvenliği, bu topraklarda yaşayan Ermenilerin güvenliğinin sağlanabilmesi ve soykırım söyleminin Türkiye’ye kabul ettirilmesi sayesinde Ermeni ulusal kimliğinin saldırıya uğradığını kanıtlayarak, tarihsel Ermeni vatani olarak görülen topraklarda⁴¹ Ermenistan’ın yaşayabilir hale getirilmesidir. Meşrulaştırmaya çalıştıkları söylem ile toplumsal güvenlikleştirmeyi gerçekleştiren aktörler ise, daha önce de bahsetmiş olduğumuz milliyetçi partiler/siyasetçiler/aydınlar, bürokrasi, ordu ve Dağlık Karabağ kökenli devlet adamlarıdır. Güvenlikleştirmede dolaylı olarak pay sahibi olan işlevsel aktörler ise, soykırım söylemini sürekli canlı tutan diaspora ve sivil toplum kuruluşları, Ermenistan’ın bölgeden izole olarak kendisine her anlamda bağımlı hale geldiğini gören Rusya ve bu süreçten karlı çıkan yerli ve yabancı şirketlerdir.

İran’daki toplumsal güvenlikleştirme çerçevesinde kullanılan başvuru nesneleri ise Şii İslam inancının tehdit altında olduğu hususu ile başta ABD olmak üzere Batılı aktörlerin İran’a saldırarak ülkeyi Irak ya da Suriye benzeri bir görüntüye büründürmek ve İran’ın siyasal egemenliğini sonlandırmak istedikleri düşüncesidir. Güvenlikleştirmeyi gerçekleştiren aktörler ise Ayetullah Ali Hamaney’in temsil ettiği Velayet-i Fakih, din adamlarından oluşan Danışma Meclisi, İran Ordusu, Devrim Muhafızları, Besic Milisleri ve muhafazakâr isimlerden oluşturulmuş olan devlet bürokrasisidir.⁴² Rusya, sistemsel kaygıları, Ermenistan ise

40 Göktürk Tüysüzöğlu, “Güney Kafkasya’da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 44, 2013, ss. 240-245.

41 Büyük Ermenistan olarak ifadesini bulan bu talep çerçevesinde, bugünkü Ermenistan topraklarının yanı sıra, Dağlık Karabağ, Doğu Anadolu ve Gürcistan’ın Cevaheti Bölgesi de Ermeni vatanına dâhil edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Okur, “Kafkasya’dan Karadeniz’e Büyük Ermenistan Projesi: İddialar ve Gerçekler”, *KÖK Araştırmalar*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2010, ss. 13-34.

42 İran Cumhurbaşkanlığı koltuğu da toplumsal/siyasal güvenlikleştirmede önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim Danışma Meclisi bu koltuğa oturmak için yarışan adayları büyük bir

bölgesel müttefik arayışı içerisinde olması nedeniyle İran'ın bu tutumunu sürdürmesini arzulayan işlevsel aktörler olarak görülebilir.

Medya unsuru gerek İran'da gerekse de Ermenistan'da toplumsal ve siyasal güvenlikleştirmenin yapılandırılmasında çok önemli bir role haizdir. İran'da medya devlet ve özel sektör tarafından sahiplenilmektedir. Ne var ki, medya üzerinde çok güçlü bir ideolojik sansür uygulanmaktadır. Özel bir mahkeme, yalnızca İran medyasını takip etmekte ve devletin resmi ideolojisine aykırı yayın yapan, yani devletin güvenlikleştirme uyguladığı meseleler ekseninde farklı bir görüş beyan eden, medya organlarını derhal para cezası, kapatma ya da lisans iptali gibi uygulamalarla sindirebilmektedir.⁴³ İran toplumunun büyük bir çoğunluğu (%80'e varan bir oranda) haber alma kaynağı olarak devlete ait medya organlarını kullanmaktadır. Bu da göstermektedir ki, İran halkının çok büyük bir çoğunluğu devletin kendilerine göstermeyi ya da kendilerini bilgilendirmeyi uygun bulduğu meselelerden haberdar olmakta, yönetimi yıpratmak, zayıf düşürecek ya da toplumsal saygınlığını zedeleyecek hususlardan ise önemli oranda bihaber kalmaktadır.⁴⁴ Televizyon kanalları, radyo ve internet kaynakları noktasında ise haber ajansı ve gazetelere oranla rejimin toplumsal güvenlik çemberini kırmak bir nebze de olsa söz konusudur. Zira halk, evlerinde kullandıkları uydu ara-

titizlikle ve rejime bağlılığını inceleyerek seçmektedir. Daha önce bu koltuğa oturmuş ve değişimci/reformcu olarak görülen Haşimi Rafsancani ve Muhammed Hatemi gibi isimler dahi devlet bürokrasisinin içerisinde gelmiş ve sistemi bilen aktörler olmuşlardır. Aynı durum, 2013'te göreve gelen ve reformcu olduğu söylenen Hasan Ruhani için de geçerlidir. Bu isimler, sistemin temellerine yönelik çok ciddi eleştiriler getirirken belli konularda ılımlı bir değişim iradesi gösterilmesi taraftarındırlar. Daha fazla bilgi için bkz. Alireza Nader, "Iran's 2013 Presidential Election: Its Meaning and Implications", *RAND Corporation Perspective*, No. 109, 2013. Karim Sadjadpour, "Reading Khamanei: The World View of Iran's Most Powerful Leader", *Carnegie Endowment for International Peace*, 2009.

43 "Iranian Media and Censorship: Press Law", *Scuola Superiore Sant'Anna*, (http://www.sssup.it/UploadDocs/4527_8_Press_Law_07.pdf).

44 İran'da medyanın toplumu yönlendirme ve yönetimin çıkarları ve ideolojik anlayışı doğrultusunda güvenlikleştirme uyguladığını açığa çıkaran birkaç örnek vermeliyiz. Örneğin, kendisini İran'ın lider bağımsız haber ajansı olarak tanıtan ve CNN ile yarışan Fars News Agency (Fars Haber Ajansı)'nin Devrim Muhafızları'na olan yakınlığı bilinen bir gerçektir. Aynı şekilde Mashregh News de Devrim Muhafızları'na bağlıdır. Mehr Haber Ajansı ve İran tanımlaması ile başlayan birçok ajans da İran rejiminin çeşitli organları tarafından koordine edilir ve toplumsal güvenlikleştirmeyi ideoloji bağlamında anlamlandırır. Tehran Times, Kayhan, Entekhab ve daha onlarca rejim yanlısı birçok gazeteye karşı, reformcu kanadın en önemli temsilcileri ise Etemaad ve Aftab Yazd gibi çok sıkı kontrol edilen ve haberleri sürekli sansüre uğrayan birkaç gazetedir. Bilgi için bkz. Vahid Sepehri, "Iran: Reformists Discern Hostility With Less than a Year to Elections", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 25 Haziran 2007, (<http://www.rferl.org/content/article/1077321.html>). Güneş Murat Tezcür, *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation*, (Austin: University of Texas Press, 2010).

cılığıyla ve rejim tarafından sürekli olarak takip edilmesine karşın her daim bir açık yakalayan muhalif internet siteleri aracılığıyla gündemi daha objektif olarak takip etme fırsatını bulmaktadır.⁴⁵ İran'daki en önemli Hristiyan azınlık olan Ermeniler, *Ettela*'nın ardından ülkedeki en eski günlük gazete olan ve Ermenice yayın yapan *Alik* adlı bir yayın organına sahiptirler. İran Kültür Bakanlığı'ndan ekonomik destek gören bu gazete, İran Ermenileri için çok değerlidir. Yani İran, Ermeni vatandaşlarını, güvenlikleştirme anlayışına eklemlemeye çalışmaktadır. Aynı zamanda baskı ve matbaa tesislerine de sahip olan Alik grubu, bir TV kanalı kurabilmek için çalışmalar da yapmaktadır. İran'da yayın yapan tek Ermenice gazete olan Alik'in yanı sıra haftalık edebiyat-kültür dergisi *Aras* da Ermenice basılmaktadır ve devlet desteğinde İran Ermenilerinin yoğun yaşadığı Tahran, İsfahan, Kuzeydoğu İran gibi bölgelere dağıtılmaktadır.⁴⁶ İran'ın bu tutumu, Ermenilerin rejime bağlılığını sağlayabilmek ve Ermenistan ile işbirliği kurarak Azerbaycan'ı yalnızlaştırabilme politikasının bir ürünüdür.

Ermenistan'da da benzer bir durum söz konusudur. Burada da medya toplumsal güvenlikleştirmenin en önemli uzantısı haline getirilmiş durumdadır. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun gazetesi olan *Yerkir* ile *Hrazdan*, *PanArmenian* ve *Tert* gibi internetten yayın yapan haber kaynakları ve *Radyo Erivan*, Ermeni Kilisesi'nin medya organı olarak bilinen *Shoghakat TV*, *Hrazdan TV*, Ermenistan Devlet Televizyonu ve *Armenia TV* gibi medya kuruluşlarının üzerinde kamu ya da özel girişim farkı gözetilmeden ciddi bir kontrol oluşturulmuş durumdadır.⁴⁷ Aslında Ermenistan'da iktidarda konumlanmış olan geniş tabanlı siyasal koalisyonun Dağlık Karabağ işgali ve soykırım söylemi üzerinden yapılandırıldığı kimlik tabanlı güvenlikleştirme, medya organlarını da etkilemektedir. Bu kuruluşların yayın programı, Ermenistan halkını tek bir noktaya odaklamak ve

45 Özellikle Marjan TV Corporation ve Persian Broadcasting Company gibi birkaç televizyon kanalı İngiltere ve ABD gibi İran Rejimi ile arası açık ülkelerden uydu aracılığıyla yayın yapmaktadır. İran'ın bu tarz kanallara cevabı ise PRESS TV olmuştur. İlgili haber için bkz. "London TV Channel Dips a Toe into Iran Culture War", *Chicago Tribune*, 18 April 2012, (http://articles.chicagotribune.com/2012-04-18/news/sns-rt-britain-irantv-feature-pixl3e8f6j2-20120418_1_bbc-persian-iran-s-islamic-iranian-government). Ali Hussein Bakeer ve Osman Bahadır Dinçer, "Ortadoğu'da Sıfır Toplamlı Bir Oyun: Arap Baharı ve İran-Türkiye Rekabeti", *USAK Analist*, Ekim 2011, (<http://www.usakanalist.com/detail.php?id=363>).

46 Claude Moniquet & William Racimora, "The Armenia-Iran Relationship: Strategic Implication for Security in the South Caucasus Region", *European Strategic Intelligence & Security Center*, 2013, ss. 6-7.

47 Hrant Mikaelian, "The Nationalist Discourse in Armenia", *Caucasus Institute*, June 2011, s. 4. Katy Pearce, "Armenian Media Landscape: Formative Research for the Alternative Resources in Media Program", *Caucasus Research Resource Centers*, October 2011.

özellikle işgali meşrulaştırarak, Türkiye-Azerbaycan tehdidini sürekli gündemde tutmaya yönelik bir içeriğe sahiptir.

Medyanın yanı sıra, siyasal partiler de toplumsal güvenlikleştirmenin işler hale getirilmesinde önemli paya sahiptir. Örneğin, İran’da bir partinin siyasal hayata katılabilmek için mevcut devlet örgütlenmesini kabul etmesi ve bu kabulün de Koruyucular Konseyi tarafından onaylanması gerekmektedir. Bu bağlamda İran’da muhafazakâr ya da reformcu kanatta yer alan parti ve politikacıların çok sıkı bir kontrol altında tutulduğu ve siyasal ideoloji bakımından aralarında fazlaca fark olmadığı bilinmektedir.⁴⁸ İran’da farklılığı siyasal partiler değil, siyasetçilerin/liderlerin kişiliği ve rejim ile olan ilişkileri ya da rejime olan uzaklığı belirlemektedir. Bu işleyişi kabul etmeyen birçok parti ve grup ise ülke dışına çıkmış ya da sürülmüştür.⁴⁹ Ermenistan’da da mevcut güvenlikçi dış politikanın bir parçası haline gelmiş partilerin mecliste çoğunluğu oluşturduğunu görüyoruz. İktidarda bulunan Cumhuriyetçi Parti’nin yanı sıra, Müreffeh Ermenistan Partisi, Ermeni Devrimci Federasyonu, Kanun Devleti ve Miras Partisi gibi siyasal partiler genel itibarıyla kimliği siyasetin konusu haline getirmiş milliyetçi anlayışlara sahiptirler ve kendilerini sosyalist, liberal ya da merkezde konumlandırıyor olmalarına karşın aralarında fazlaca fark bulunmaz. Ermenistan Meclisi’ndeki en önemli değişimci grup ise 13 siyasal parti tarafından 2008 seçimleri öncesinde oluşturulan ve liderliğini Levon Ter Petrosyan’ın yaptığı Ermeni Ulusal Kongresi’dir.⁵⁰ Kimlik meselelerinden ve güvenlikçi politikalarından çok özgürlüklerin alanını genişletmeyi ve ekonomik meselelere odaklanmayı tercih eden bu koalisyon hareketi, iktidarın gözetimi ve baskısı altındadır. Görüldüğü üzere, hem İran’da hem de Ermenistan’da siyasal işleyişe katılacak aktörlerin seçimi ve denetlenmesi konusunda benzer bir yaklaşım sergilenmekte ve farklı anlayışlara kapı kapatılmaktadır.

48 “Hooman Majd and Mohsen Milani on Iran’s Presidential Election”, *Foreign Affairs*, 11 June 2013, (<http://www.foreignaffairs.com/discussions/news-and-events/hooman-majd-and-mohsen-milani-on-irans-presidential-election>).

49 İran Halkının Mücahidin Örgütü, İran Ulusal Cephesi, Fedaiyan ve İran Anayasal Partisi yurtdışında aktif olarak eylemlerini sürdüren siyasal partilerdir ve bu partilerin İran içerisinde önemli sayıda taraftarı bulunmaktadır. Bu partilerin en önemli özelliği ise 1979 Devrimi esnasında aktif olarak rol oynamış olmalarına karşın daha sonra İslami yönetim ile aralarının açılmış olmasıdır. Daha fazla bilgi için bkz. Kenneth Katzman, “Iran: US Concerns and Policy Responses”, *Congressional Research Service*, 17 June 2013, (<http://www.fas.org/sgp/crs/mideast/RL32048.pdf>), ss. 12-17.

50 Marilisa Lorusso, “Presidential Elections in Armenia and the Opposition’s Long March”, *Istituto Affari Internazionali*, Working Papers No. 13-14, April 2013, s. 2. “Ermenistan’da Sosyopolitik Kriz”, *BBC Türkçe*, 10 Mart 2008, (http://www.bbc.co.uk/turkish/fooc/story/2008/03/080310_fooc_armenia.shtml).

Toplumsal güvenlik, bir kimliğin algılanan bir tehdide karşı savunulması ise toplumların sınırları ile devletlerin sınırlarının birbiriyle uyumlaşmadığı durumları da dikkate almamız gerekir. Nitekim Ermenistan ve İran'ın yaşadığı sorunlar ve onları siyasal/bölgesel bir ortaklığa iten nedenlere göz gezdirildiğinde, belirtilen hususun çok önemli bir rol oynadığı görülebilecektir. Bugün Ermenistan tarafından işgal altında tutulan Dağlık Karabağ, SSCB döneminden beri yoğun bir Ermeni nüfusuna ev sahipliği yapmaktadır. Her ne kadar, SSCB döneminde bu bölgede yaşayan Azeri ve Ermeni nüfuslarının birbirine çok yakın olduğu söyleniyor olsa da, SSCB'nin dağılması sürecinde bölgenin Azerbaycan'a bırakılacak olması Ermenileri ayağa kaldırmıştır. Yani Ermeni toplumunun sınırları, Ermenistan'a bırakılacak toprak parçası ile uyumlaşmayınca, Dağlık Karabağ'daki Ermeniler ile Azeriler çatışmaya başlamış ve bu çatışma ulusal devletlerin müdahalesi sonrası büyüyerek bir savaş ve işgali beraberinde getirmiştir. Üstelik bu işgal, Dağlık Karabağ'ı çevreleyen ve ezici çoğunluğunu Azerilerin oluşturduğu Karabağ topraklarının tamamı,⁵¹ Dağlık Karabağ'ın toplumsal ve siyasal bir güvenlikleştirmeye uğraması neticesinde işgal altına alınmıştır. Benzer bir durum İran için de söz konusudur. Nitekim bugün İran'ın kuzey-kuzeybatısı Azeri nüfusunun çoğunluğu oluşturduğu bir toprak parçasıdır. Hatta Azeri milliyetçileri bu bölgeye Güney Azerbaycan adını dahi vermektedirler.⁵² SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan adlı bir ulusal devletin ortaya çıkması ve gerek bu ülke içerisindeki, gerekse de İran'daki Azeri kökenlilerin birleşmiş ve büyük bir Azerbaycan devleti kurulmasını arzulamaları İran'ı tedirgin etmektedir.⁵³ Her iki ülkenin ortaya koydukları toplumsal/siyasal güvenlikleştirme yaklaşımının objesinin aynı olması bu iki ülkeyi bölgesel güvenlik noktasında ortaklığa itmektedir.

Göç, yatay rekabet ve dikey rekabet gibi unsurlar da toplumların güvenlikleştirmeye başvurmada çok önemli bir rol oynamaktadır.⁵⁴ Bu çerçevede de-

51 İşgal altındaki Azerbaycan toprakları, Dağlık Karabağ ile birlikte değerlendirildiğinde, Azerbaycan'ın toplam yüzölçümünün %20'sine denk gelmektedir. Bkz. Reha Yılmaz ve Elnur İsmayilov, "Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu", *BİLGESAM*, Rapor No. 37, Ekim 2011, s. 4.

52 Saleh Kamrani, "Why South Azerbaijan Matters?", *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 8, No. 4, 2009, ss. 147-151.

53 Brenda Shaffer, "Azerbaijan's Cooperation with Israel Goes Beyond Iran Tensions", *The Washington Institute*, Policywatch No. 2067, 16 April 2013, (<http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/azerbaijans-cooperation-with-israel-goes-beyond-iran-tensions>). Emil Souleimanov & Ondrej Ditrych, "Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood", *Middle East Policy*, Vol. 14, No. 2, Summer 2007, ss. 101-116.

54 Yatay rekabet; coğrafi ve siyasal etkinliği giderek artan bir toplumun kendi dili ve kültürüyle diğeri/diğerlerini etkilemeye başlamasıdır. Dikey rekabet ise eski kimliğin tamamen terk

ğerlendirildiğinde, Ermenistan'ın içerisinde bulunduğu bölgesel izolasyondan dolayı yaşadığı ekonomik kriz neticesinde verdiği göç, önemli bir toplumsal sorun olarak siyasal manada güvenlikleştirilmektedir. Tarihsel anlamda değerlendirildiğinde, Osmanlı Ermenilerinin 1915 yılında yaşadığı zorunlu göç hareketi de Ermeni ulusal kimliğinin en önemli bileşenlerinden biri haline gelmiştir.⁵⁵ Böylece Türkler ve Türkiye, saldırgan bir toplum olarak Ermeni düşmanlığı ya da karşıtlığı ile betimlenmeye başlanmıştır. SSCB'nin dağılması esnasında, özellikle Azerbaycan topraklarında yaşayan Ermenilerin, Azeri ulusal kimliğine eklenememeleri ve göç etmek zorunda kalmaları, Dağlık Karabağ krizi ile birlikte düşünüldüğünde, Ermeni toplumunun Azerilere ve Azerbaycan'a karşı bir toplumsal güvenlikleştirmeye gitmelerini beraberinde getirmiştir. Ne var ki, aynı durum, İran'daki Ermeni toplumu için geçerli olmamıştır. Onlar Şah döneminde de, İslam Devrimi sonrasında da mevcut yönetim ile uyumlu bir görünüm sergilemiş ve toplumsal bir özerkliği içselleştirmişlerdir. Bu durum, Ermenistan ile İran'ın yakınlaşması noktasında toplumsal bir dayanak oluşturmaktadır.

Yatay rekabet anlamında değerlendirildiğinde ise, Ermeniler açısından, özellikle Dağlık Karabağ önemli bir toplumsal farkındalık yaratmaktadır. Kendi tarihlerinin ayrılmaz bir parçası olarak gördükleri ve böylece güvenlikleştirdikleri Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bırakılması Ermenileri harekete geçirmiştir. Yani Azeri kimliğinin, dili ve kültürüyle birlikte, Dağlık Karabağ'da hâkim toplumsal ve siyasal güç haline geleceği endişesi, Ermenistan'ı bölgeyi işgale sürüklemiştir. İran'da da benzer bir korku söz konusudur. Nitekim İran'da çok büyük miktarda Azeri kökenli nüfus yaşamaktadır. Bu nüfusun önemli bir bölümünün Tebriz merkezli kuzey/kuzeybatı İran'da yaşıyor oluşu ve Azerilerin bölgede çoğunluğu oluşturması, bölgenin İran'dan ayrılıp Azerbaycan ile birleşmesi endişesi taşıyan İran'da Azerilere karşı toplumsal/siyasal güvenlikleştirmeye gidilmesini beraberinde getirmektedir. İranlı Azeri, Dağlık Karabağlı Ermeni gibi dikey rekabet unsurlarının harekete geçirilmiş olması, Ermenileri ve İranlıları aynı paydada birleştirmektedir.

edilmesi ve daha dar kapsamlı bir toplumsal güvenlikleştirmeye gidilmesidir. Daha fazla bilgi için bkz. Ole Waever, "Toplumsal Güvenliğin Değişen Evrimi", ss. 158-164.

- 55 Farklı örnekler için bkz. Günay Göksu Özdoğan & Ohannes Kılıçdağı "Hearing Turkey's Armenians: Issues, Demands and Policy Recommendations", *TESEV Publications*, May 2012. Ani Derderian-Aghajanian, "Armenians Dual Identity in Jordan", *International Education Studies*, Vol. 2, No. 3, 2009, ss. 34-41. Arlene Voski Avagyan, "A Different Future? Armenian Identity Through the Prism of Trauma, Nationalism and Gender", *New Perspectives on Turkey*, No. 42, 2012, ss. 203-214.

Nüfus artış hızının yavaşlaması, hatta nüfusun azalmaya başlaması da toplumların güvenlikleştirmeye başvurularında önemli bir faktör olarak değerlendirilmelidir. Örneğin, Ermenistan'ın nüfusu Temmuz 2013 itibarıyla 2,9 milyon kadardır ve nüfusun yarısına yakını (%46) 25-54 yaş aralığında yer almaktadır. Yani nüfus yaşlanmaya başlamıştır. Yıllık ortalama nüfus artışı ise % 0,14'tür.⁵⁶ Ermenistan'ın kendi kimliğine ve siyasal egemenliğine düşman olarak addettiği Azerbaycan'ın nüfusu ise Temmuz 2013 itibarıyla 9,5 milyonun üzerindedir. Azerbaycan'da da nüfusun çoğunluğu 25-54 yaş aralığında olmasına karşın (%44,9), nüfusun %22,6'sı ise 0-14 yaş aralığında bulunmaktadır. 2013 istatistiklerine göre, Azerbaycan'ın nüfus artış hızı ise %1,01 ile Ermenistan'a oranla bir hayli yüksektir.⁵⁷ Azeri toplumunun nüfus artış hızı ve toplamı itibarıyla Ermenilerin önünde yer alması, Ermeni toplumunu Azeri toplumuna karşı güvenlikleştirmeye yöneltmektedir. Benzer bir durum 80 milyona yaklaşan nüfusu ile İran'da da geçerlidir. İran'da nüfusun ne kadarının Azeriler başta olmak üzere Türk kökenli halklardan oluştuğu konusunda net bir rakam verilememektedir. Ancak Azeriler başta olmak üzere, İran'daki Türk kökenlilerin nüfusunun en az 20 milyon olduğuna dair iddialar bulunmaktadır. Hatta bu rakamı 35 milyona kadar çıkaranlar da vardır.⁵⁸

Ermenilerin, Dağlık Karabağ'da Azerileri karşı düzenlediği Hocalı Katliamı ve 1 milyon Azeri'nin işgal altına alınan Azerbaycan topraklarından göçmek zorunda kalması homojen nüfus isteminin ve Ermeni kimliğine dayalı güvenlikleştirmenin bir göstergesidir. Buna benzer bir durum, Azeriler tarafından Sumgayıt'ta Ermenilere karşı düzenlenen pogromda da görülmüştü.⁵⁹ İran'da ise, İranlılık kimliği etnik temelden daha çok dinin başat aktör olduğu kültürel temelde inşa edilmeye çalışıldığı için başta Azeriler olmak üzere Kürtler, Beluciler, Araplar gibi İran vatandaşı olan toplumsal grupların ulusal anlamda bir güvenlikleştirmeye gitmesi engellenmek istenmektedir. Bu çerçevede, özellikle Azeriler ve Belucilerin ulusal güvenlikleştirme yönündeki hamleleri çok yakın-

56 "The World Factbook: Armenia", *Central Intelligence Agency*, 10 July 2013, (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html>).

57 "The World Factbook: Azerbaijan", *Central Intelligence Agency*, 10 July 2013, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html>.

58 Bkz. Bilgehan A. Gökdağ ve M. Rıza Heyet, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", *Bilig*, Sayı: 30, 2004, ss. 51-84. Melih Akdeniz, "İran Türkleri", *Güney Azerbaycan Sosyo-Kültürel Araştırmaları*, (http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=305).

59 Bkz. Stuart J. Kaufman, "Ethnic Fears and Ethnic War in Karabakh", October 1998, (http://csis.org/files/media/csis/pubs/ruseur_wp_008.pdf). Svante E. Cornell, "The Nagorno-Karabakh Conflict", *Silkroad Studies*, Report No. 46, 1999, ss. 14-15.

dan takip edilmekte ve baskılanmaya çalışılmaktadır.⁶⁰ Homojen nüfus istemi, Ermenistan ve İran'da farklı anlayışlara referansla anlamlandırılrsa da, iki ülkenin de bu yönde bir eylemlilik içerisinde olması işbirliğini özendirir.

Toplumsal güvenlikleştirme hususunda din unsuru çok önemli bir faktör olarak göze çarpmaktadır. Nitekim etnik/ulusal kimlik odaklı olarak harekete geçen kesimler, din unsuru kullanılarak manipüle edilebilir. Din faktörü, farklı toplumsal grupları belirme ve güvenlikleştirmeyi meşrulaştırma noktasında ayraç görevini de görmektedir. Bunun en önemli örnekleri, Yugoslavya'nın dağılması sürecinde Balkanlar'da görülmüştü.⁶¹ Din faktörünü Ermenistan'daki toplumsal güvenlikleştirme bağlamında ele alırsak, Hristiyan Ermeniler ile Müslüman Azerilerin inanç temelinde birbirlerinden ayrıldıklarını söyleyebiliriz. Yani din, ulusal kimliğe referansla kullanılmaktadır. İran'da ise, devlet, çok büyük bir bölümü Şii mezhebinden olan Azerilerin, etnik/ulusal aidiyet çerçevesinde eylemlilik göstermesinin önüne geçmek için, Azeriler ile İran devletinin "din/mezhep" temelinde ortaklaşıyor olmasını kullanmak istemektedir. Ermeniler, Azerilerden din temelinde farklılaşıp, bu unsuru güvenlikleştirme çerçevesinde ulusal ayraç olarak kullanıyorken, İran'da tam tersi söz konusudur. İran, Azerilerin etnik/ulusal kimlik tabanlı ayrılıkçılığını engelleyebilmek için din unsurunu kullanmaktadır. Zaten İranlı Azerilerin, İran rejimine karşı tek ses olarak harekete geçmemelerinin en önemli nedeni de din unsuru üzerinden yaşadıkları bölünme olmaktadır.

İran ile Ermenistan arasındaki işbirliğinin oluşumunu güvenlikleştirme bağlamında anlamlandıran en önemli hususlardan biri de Barry Buzan'ın sözünü ettiği bölgesel güvenlik kompleksi oluşumudur. Devletlerin/toplumların ortak bir tehdide karşı, karşılıklı bağımlılık ekseninde ittifak kurması olarak görülen bölgesel güvenlik kompleksi, ittifaka katılan ülkelerin/halkların güvenliklerini de birbirlerine eklemektedir. Ermenistan ile İran arasında son dönemde gelişen işbirliği, bölgesel güvenlik kompleksi oluşumunun emarelerinden biridir. Nitekim her iki aktör de Azeri ulusal kimliği ve Azerbaycan'ı toplumsal/siyasal bir güvenlikleştirmeye tabi tutmaktadırlar. Bunun yanı sıra, Ermenistan bağlamında

60 Bkz. Nasser Boladai, "Iran and Its Nationalities: Suppression and Discrimination", *Ostomaan*, 31 October 2010, (<http://www.ostomaan.org/articles/news-and-views/7392>). Carina Jahani, "State Control and Impact on Language in Balochistan", Annika Rabo & Bo Utas (Ed.) *The Role of the State in West Asia*, (Stockholm: Swedish Research Institute, 2004). "Azeris Feel Iranian Pressure", *BBC News*, 16 February 2010, (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/8516682.stm>).

61 Dusko Sekulic, Garth Massey, Randy Hodson, "Ethnic Intolerance and Ethnic Conflict in the Dissolution of Yugoslavia", *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29, No. 5, 2006, ss. 797-827.

bölgesel, İran anlamında sistemsal bir izolasyon içerisinde olan bu iki komşu aktör, ticaret, enerji, ulaştırma ve bölgesel güvenlik gibi hususlarda işbirliğine giderek ihtiyaçlarının bir kısmını karşılayabilme anlayışına yönelmişlerdir. İran, enerji kaynaklarını aktaracak yeni bir pazara kavuşurken, Güney Kafkasya'daki ticari işleyişten uzak kalmış olan Ermenistan da ekonomik sıkışmışlığını bir nebze olsun azaltacak bir ihraç pazarına sahip olmuştur. Yani iki devlet ekonomi, enerji ve ticaret konularında birbirleriyle karşılıklı bağımlılık çerçevesinde bir müttefiklik oluştururken, ortak düşman olarak gördükleri Azerbaycan'a karşı güvenlik alanında işbirliği yolunda da ilerlemektedirler. Ermenistan ile İran arasında günden güne gelişen ve Rusya'nın da bölgesel/sistemsal kaygılar çerçevesinde destek verdiği müttefiklik ilişkisi, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasında kurgulanan ve bölgesel güvenlik kompleksi haline gelmek üzere olan işbirliğine karşı güç dengesini sağlamaya yönelik olarak düşünülmüş bir girişim olarak da ele alınabilir. Ne var ki, bu ittifakın, Güney Kafkasya'da bölgesel bir kutuplaşmayı meşrulaştırdığını ve toplumsal güvenlikleştirmeyi konsolide ettiğini de belirtmek gerekir.

Sonuç

Ermenistan ile İran arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi noktasında Kopenhag Okulu'nun öngördüğü güvenlikleştirme kuramı önemli bir katkı sunabilecektir. Nitekim her iki ülke de kimlik tabanlı bir güvenlikleştirmeye gitmiştir. Kopenhag Okulu'nun güvenlikleştirme bağlamında ortaya koyduğu toplumsal güvenlikleştirme unsurunun, Barry Buzan tarafından askeri, siyasal, ekonomik ve çevresel güvenlik ile birlikte betimlenmesi, kimlik unsurunun güvenliğin objesi haline geldiğini kanıtlamaktadır. Bu çerçevede ele alındığında, her iki ülkenin de Azeri ve Türk kimliklerini ve onların ulusal devletlerini kendi toplumsal/siyasal güvenliklerine ve bölgesel etkinliklerine bir tehdit olarak görüyor oluşu işbirliğinin arkasında yatan en önemli faktör olarak değerlendirilmelidir. Ermeni ve İranlı kimliğinin güvenlikleştirilmesi, bu ülkelerde yönetimlerin kendi meşruiyetlerini ve devamlılıklarını sürdürebilmek için kullandıkları en önemli husustur. Zira etnik ve dini kimlik bağlamında anlamlandırılan ve süreklilik içeren bir tehdide karşı savunulduğu iddia edilen toplumsal güvenlik unsuru, güvenliksizleştirme hususunu anlamsız kılmaktadır.

Ermenistan'da ve İran'da iktidarda yer alan iktidar grupları öznel arası geçirgenliği söylem boyutunda inşa edebilmek için belli toplumsal elitleri kullanmakta ve özellikle medya, eğitim ve siyasal partiler gibi unsurları kendi söylemine eklemektedir. Dağlık Karabağ ve Güney Azerbaycan gibi farklı

kimliklerin rekabet içerisinde olan başvuru nesnelerini kullanan yönetimler, yani güvenlikleştirici aktörler, Ermeni ve İran halklarını, yani alımlayıcı kitleyi söylem eliyle sürece dâhil etmektedir. Rusya ve diaspora Ermenileri ise bu süreçte karşımıza çıkan ve bu güvenlikleştirmeden etkilenen en önemli işlevsel aktörler olarak görülebilir.

Osmanlı döneminde, 1915'te maruz kaldıkları zorunlu göç hareketini kendi toplumsal kimliklerinin en önemli bileşenlerinden biri olarak gören Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bırakılması sonrası Azeri kimliğinin yatay rekabetine karşı koyamayacağını düşünerek bölgeyi işgal etmişlerdir. Benzer bir durum, kuzey/kuzeybatı İran'da, Azeri kimliğinin İranlı kimliğine üstün gelmesini hazmedemeyen İran için de geçerlidir. Ermenistan'ın etnik/ulusal kimliğe atıfla, İran'ın ise etnik olmasa da dinsel/mezhepsel kimliğe referansla homojen bir toplum istekliliği içerisine girmeleri, onları aynı paydada birleştiren bir başka faktördür. Dağlık Karabağ Meselesi ile kuzey/kuzeybatı İran'da da görüldüğü üzere devletlerin siyasal sınırları ile toplumların sınırlarının birbirleriyle uyumlaşmıyor oluşu da önemli bir güvenlikleştirme faktörü olmaktadır. Ermenistan ile İran'ı bu noktada birbirine yaklaştıran en önemli husus, gerek Dağlık Karabağ'da gerekse de kuzey/kuzeybatı İran'da onlara sorun yaratan toplumsal grubun Azeriler olmasıdır. Azerbaycan'ın ve İran'da yaşayan Azeri kökenlilerin nüfusunun artıyor olması, Ermenistan ile İran'ı aynı güvenlikleştirme faktörü ekseninde birleştiren bir başka faktör olmaktadır.

Sistemsal ve bölgesel gereklilikler çerçevesinde anlamlandırılabilen Ermenistan-İran İttifakı, Kopenhag Okulu'nun öngördüğü güvenlikleştirme yaklaşımı bağlamında değerlendirildiğinde bir bölgesel güvenlik kompleksi yaratma çabasıdır. Benzer toplumsal/siyasal reflekslere sahip, aynı toplumlara karşı güvenlikleştirmeye giden ve İran özelinde sistemsal, Ermenistan özelinde ise bölgesel bir izolasyona uğramış olan bu iki ülke, ortak çıkarlar/tehditler ekseninde karşılıklı bağımlılık tabanlı bir bölgesel güvenlik kompleksi kurgulamaya çalışmaktadır. İmzalanan enerji, ticaret ve ulaştırma odaklı işbirliği antlaşmaları ile oluşturulması yönünde adımlar atılan bu kompleks, Rusya'nın da desteği çerçevesinde, iki toplumun/devletin güvenliklerini birbirine entegre edecektir. Böylece, Güney Kafkasya'da Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasında teşkilatlandırılan bölgesel güvenlik kompleksine de cevap niteliği taşıyacak ve bölgesel rekabet ile kutuplaşmayı açıkça gözler önüne serecek yeni bir güvenlik bloğu oluşacaktır.

KAYNAKÇA

- Abilov, Shamkhal, “The Azerbaijan-Israel Relations: A Non-Diplomatic, But Strategic Partnership”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Cilt: 4, Sayı: 8, 2009.
- Akdeniz, Melih, “İran Türkleri”, *Güney Azerbaycan Sosyo-Kültürel Araştırmaları*, (http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=305).
- Aktaş, Altan, “Güvenlikleştirme Yaklaşımı ve Türkiye’nin Ulusal Güvenlik Anlayışındaki Dönüşüm”, *Sosyal Bilimler*, Cilt: 1, Sayı: 2, Temmuz 2011.
- Avagyan, Arlene Voski, “A Different Future? Armenian Identity Through the Prism of Trauma, Nationalism and Gender”, *New Perspectives on Turkey*, No. 42, 2012.
- Bakeer, Ali Hussein ve Osman Bahadır Dinçer, “Ortadoğu’da Sıfır Toplamlı Bir Oyun: Arap Baharı ve İran-Türkiye Rekabeti”, *USAK Analist*, Ekim 2011, (<http://www.usakanalist.com/detail.php?id=363>).
- Bakhash, Shaul, “Iran’s Pivotal Presidential Election”, *Wilson Center Middle East Program*, Viewpoints No. 18, January 2013.
- Baran, Zeyno, “Turkey and the Caucasus”, İdris Bal (Ed.), *Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Era*, (Florida: Brown Walker Press, 2004).
- Barzegar, Kayhan, “Iran and the Shiite Crescent: Myths and Realities”, *The Brown Journal of International Affairs*, Vol. 15, No. 1, 2008.
- Bilgin, Pınar, “Güvenlik Çalışmalarında Yeni Açılımlar: Yeni Güvenlik Çalışmaları” *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:14, Ocak 2010.
- Boladai, Nasser, “Iran and Its Nationalities: Suppression and Discrimination”, *Ostomaan*, 31 October 2010, (<http://www.ostomaan.org/articles/news-and-views/7392>).
- Brauch, Hans Günter, “Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 5, Sayı: 18, Yaz 2008.
- Buzan, Barry, “New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century”, *International Relations*, Vol. 67, No. 3, 1991.
- Buzan, Barry, *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*, (Brighton: Harvester Wheatsheaf Publishing, 1983).

- Buzan, Barry, Waever, Ole ve De Wilde, Jaap, *Security: A New Framework for Analysis*, (Londra: Lynne Rienner Publishers, 1998).
- Cornell, Svante E., "The Nagorno-Karabakh Conflict", *Silkroad Studies*, Rapor No. 46, 1999.
- Cornell, Svante, "NATO's Role in South Caucasus Regional Security", *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 3, No. 2, 2010.
- Derderian-Aghajanian, Ani, "Armenians Dual Identity in Jordan", *International Education Studies*, Vol. 2, No. 3, 2009.
- Gökdağ, Bilgehan A. ve M. Rıza Heyet, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", *Bilig*, Sayı: 30, 2004.
- Hettne, Björn, "Teori ve Pratikte Güvenliğin Bölgeselleşmesi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 5, Sayı: 18, Yaz 2008.
- Jahani, Carina, "State Control and Impact on Language in Balochistan", Annika Rabo & Bo Utas (Ed.), *The Role of the State in West Asia*, (Stockholm: Swedish Research Institute, 2004).
- Jaloyan, Vartan, "Ermenistan'daki Yeni Siyasi Özneler ve 1 Mart Olayları", *Red Thread*, No. 1, 2009.
- Kamrani, Saleh, "Why South Azerbaijan Matters?", *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 8, No. 4, 2009.
- Katzman, Kenneth, "Iran: US Concerns and Policy Responses", *Congressional Research Service*, 17 June 2013, (<http://www.fas.org/sgp/crs/mideast/RL32048.pdf>).
- Kaufman, Stuart J., "Ethnic Fears and Ethnic War in Karabakh", October 1998, (http://csis.org/files/media/isis/pubs/ruseur_wp_008.pdf).
- Laustsen, Carsten Bagge & Ole Waever, "In Defence of Religion: Sacred Referent Objects For Securitization", *Millennium Journal of International Studies*, Vol. 29, No. 3, December 2000.
- Lorusso, Marilisa, "Presidential Elections in Armenia and the Opposition's Long March", *Istituto Affari Internazionale*, Working Papers No. 13-14, April 2013.
- Mikaelian, Hrant, "The Nationalist Discourse in Armenia", *Caucasus Institute*, June 2011.

- Minassian, Gaidz, “Armenia, A Russian Outpost in the Caucasus?”, *IFRI, Russia/NIS Center*, No. 27, February 2008.
- Miş, Nebi, “Güvenlikleştirme Teorisi ve Siyasal Olanın Güvenlikleştirilmesi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2011.
- Moniquet, Claude & William Racimora, “The Armenia-Iran Relationship: Strategic Implication For Security in the South Caucasus Region”, *European Strategic Intelligence&Securiy Center*, 17 January 2013.
- Nader, Alırıza, “Iran’s 2013 Presidential Election: Its Meaning and Implications”, *RAND Corporation Perspective*, No. 109, 2013.
- Okur, Mehmet, “Kafkasya’dan Karadeniz’e Büyük Ermenistan Projesi: İddialar ve Gerçekler”, *KÖK Araştırmalar*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2010.
- Okutan, M. Çağatay, “1915 Ermeni Tehciri’ne Kavramsal Bir Yaklaşım”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 29, 2003.
- Özcan, Gencer, “Doksanlı Yıllarda Türkiye’nin Değişen Güvenlik Ortamı”, Gencer Özcan ve Şule Kut (Der.) *En Uzun Onyı: Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, (İstanbul: Buke Yayıncılık, 2000).
- Özdoğan, Günay Göksu & Ohannes Kılıçdağı, “Hearing Turkey’s Armenians: Issues, Demands and Policy Recommendations”, *TESEV Publications*, May 2012.
- Özkan, Güner, “Gürcistan’da Yeni Yönetim, Etnik Ayrılcık Bölgeler ve Güvenlik”, M. Turgut Demirtepe (Der.), *Orta Asya & Kafkasya Güç Politikası*, (Ankara: USAK Yayınları, 2008).
- Pearce, Katy, “Armenian Media Landscape: Formative Research for the Alternative Resources in Media Program”, *Caucasus Research Resource Centers*, October 2011.
- Rzayeva, Gulmira, Burcu Gültekin Punsmann ve M. Mete Göknel, “Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı: TANAP Raporu”, *Hazar Strateji Enstitüsü Enerji Araştırmaları Merkezi*, Kasım 2012.
- Sadjadpour, Karim, “Reading Khamanei: The World View of Iran’s Most Powerful Leader”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 2009.
- Sanamyan, Emil, “Wikileaks: Armenia Faced Georgia’s Hostility During Its 2008 War with Russia”, *The Armenian Reporter*, 30 November 2010, (<http://www.reporter.am/go/article/2010-11-30-wikileaks-armenia-faced-georgia-s-hostility--during-its-2008-war-with-russia->).

Sandıklı, Atilla ve Bilgehan Emeklier, “Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm”, Atilla Sandıklı (Der.), *Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri*, (İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2012).

Sekulic, Dusko, Garth Massey, Randy Hodson, “Ethnic Intolerance and Ethnic Conflict in the Dissolution of Yugoslavia”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29, No. 5, 2006.

Sepehri, Vahid, “Iran: Reformists Discern Hostility With Less than a Year to Elections”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 25 June 2007, (<http://www.rferl.org/content/article/1077321.html>).

Shaffer, Brenda, “Azerbaijan’s Cooperation with Israel Goes Beyond Iran Tensions”, *The Washington Institute*, Policywatch No. 2067, 16 April 2013, (<http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/azerbaijans-cooperation-with-israel-goes-beyond-iran-tensions>).

Sinkaya, Bayram, “Devrimci Ordu ve Siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu Örneği”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt: 3, No. 1, Temmuz 2011.

Souleimanov, Emil & Ondrej Ditrych, “Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood”, *Middle East Policy*, Vol. 14, No. 2, Summer 2007.

Tabaar, Mohammad A., “The Beloved Great Satan: The Portrayal of the US in the Iranian Media Since 9/11”, *Crossroads*, Vol. 6, No. 1, 2006.

Terzioğlu, Süleyman Sırrı, “Hazar’ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Cilt: 3, Sayı: 5, 2008.

Tezcür, Güneş Murat, *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation*, (Austin: University of Texas Press, 2010).

Tüysüzoğlu, Göktürk, “Güney Kafkasya’da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 44, 2013.

Uzer, Umut, “21. Yüzyılda Tek Kutupluluk Tartışmaları”, *Bilge Strateji*, Cilt: 5, Sayı: 8, Bahar 2013.

Waeber, Ole, “Securitization and Desecuritization”, R. D. Lipschutz (Der.), *On Security*, (New York: Columbia University Press, 1995).

Waeber, Ole, “Toplumsal Güvenliğin Değişen Evrimi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 5, Sayı: 18, Yaz 2008.

- Williams, Michael C., “Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics”, *International Studies Quarterly*, Vol. 47, No. 4, 2003.
- Wisniewski, Jaroslaw, “EU Energy Diversification Policy and the Case of South Caucasus”, *Political Perspectives*, Vol. 5, No. 2, 2011.
- Yegin, Abdullah, “İran Siyasetini Anlama Kılavuzu”, *SETA*, Rapor No. 25, Haziran 2013.
- Yılmaz, Reha ve Elnur İsmayilov, “Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu”, *BİLGESAM*, Rapor No. 37, Ekim 2011.
- “Azeris Feel Iranian Pressure”, *BBC News*, 16 February 2010, (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/8516682.stm>).
- “Ermenistan’da Sosyopolitik Kriz”, *BBC Türkçe*, 10 Mart 2008, (http://www.bbc.co.uk/turkish/fooc/story/2008/03/080310_fooc_armenia.shtml).
- “Hooman Majd and Mohsen Milani on Iran’s Presidential Election”, *Foreign Affairs*, 11 June 2013, (<http://www.foreignaffairs.com/discussions/news-and-events/hooman-majd-and-mohsen-milani-on-irans-presidential-election>).
- “Iranian Media and Censorship: Press Law”, *Scuola Superiore Sant’Anna*, (http://www.sssup.it/UploadDocs/4527_8_Press_Law_07.pdf).
- “London TV Channel Dips a Toe into Iran Culture War”, *Chicago Tribune*, 18 April 2012, (http://articles.chicagotribune.com/2012-04-18/news/sns-rt-britain-irantv-feature-pixl3e8fi6j2-20120418_1_bbc-persian-iran-s-islamic-iranian-government).
- “Profile: Serzh Sargsyan, a Reluctant Reformer”, *Caucasus Elections Watch*, 28 June 2013, (<http://electionswatch.org/2013/01/28/profile-serzh-sargsyan-a-reluctant-reformer/>).
- “The World Factbook: Armenia”, *Central Intelligence Agency*, 10 July 2013, (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html>).
- “The World Factbook: Azerbaijan”, *Central Intelligence Agency*, 10 July 2013, (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html>).